

*Іванов О. Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії Служби безпеки України*

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ЩОДО ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVI – ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлено інструменти російської експансіоністської політики щодо тюркських та угро-фінських народів, котрі протягом тривалого часу систематично сприяли їхній національній асиміляції. З огляду на специфіку цілей експансіоністських заходів впливу Росії на тюрків та угро-фінів, варто виділити їх особливості, які конкретно сприяли подальшій асиміляції цих народів і додали їй остаточного характеру: різновекторна розвідувальна діяльність на підготовчому етапі з метою виявлення шляхів максимально швидкого й ефективного підкорення цих народів; залучення великого кадрового потенціалу з метою здобуття найбільш достовірних даних про народи, які підлягають завоюванню, і території їх проживання; застосування наукового підходу в накопиченні відомостей про упокорювані народи для виявлення можливостей стратегічної важливості їх для московської держави: вивчення природних ресурсів, географічного положення, культурних традицій, особливостей побуту, господарювання, характеру відносин з іншими народами й державами, схильності до потрапляння під вплив; використання царським урядом здобутих даних для складання експансіоністських планів і їх реалізації, а також з метою формування стратегій для отримання максимальної вигоди приєднаних земель як нових економічних одиниць; особлива роль релігійного чинника в підкоренні народів, що виявилася у використанні православних монастирів як центрів впливу після примусової християнізації більшості тюркського й угро-фінського населення приєднаних територій; розширений набір юридичних важелів впливу на підкорені народи шляхом, з одного боку, надання спрощеного порядку здійснення землеволодіння, торгових пільг, реалізації потреб у розвитку національної культури, а з іншого – створення спеціальних наглядових структур і військових формувань для контролю над новими територіями, активного втручання влади в торгівлю, посилення відповідальності за участь у заколотах, запровадження обов'язкового вивчення російської мови й елементів російської культури одночасно з обмеженням доступу до освіти; цілеспрямований вплив на свідомість представників тюркських та угро-фінських народів для формування образу російського монарха як «рятівника» й недопущення інакомислення в цьому питанні, що проявилася в діяльності місцевих освітніх установ, осіб духовного сану, а також представників місцевої адміністрації; спекулятивний виклад історичних реалій з метою формування в населення держави загалом «месіаністського» образу Росії як єдино можливої «рятівниці» народів, які, з огляду на свої етнічні особливості, нібито є неповноцінними й нездатними створити та зберегти державність самостійно, а

також відзначаються низьким рівнем розвитку духовної й матеріальної культури.

Ключові слова: асиміляція, політика, експансія, Російська імперія, тюрки, угро-фіни.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Російська Федерація на міжнародній арені позиціонує себе як багатонаціональна держава з єдиною титульною нацією – росіянами. Водночас історичні реалії цілком здатні заперечити таку тезу, оскільки конструювання ідеологічних засад визнання цієї «єдності», а також її «глибоких» коренів відбулося лише на зламі XVII–XVIII ст. ст. за доби правління Петра I. Саме тоді, зокрема, відомий історик В. Татишев обґрунтував тезу, що начебто завдяки багатовіковому єднанню десятків розрізаних етносів утворився єдиний російський народ. Під згаданими етносами малися на увазі передусім ті, котрі сьогодні прийнято об'єднувати в групи тюркських та угро-фінських народів. Назвагал експансіоністський характер російської політики щодо них не становив винятку, однак додатковою її рисою став асиміляційний ухил – чітка спрямованість на стирання рис національної ідентичності підкорюваних народів з метою їх включення до складу «єдиного російського народу». Саме в сучасних умовах, коли зовнішня політика Росії має досить агресивні прояви й у зв'язку з цим мають місце тенденції до сецесії серед народів, які її населяють, особливо важливим видається розгляд тих засобів, за допомогою яких століттями вдавалося досягати мети асиміляції тюрків та угро-фінів.

Сучасна історична наука має в розпорядженні доволі незначну кількість праць, у яких висвітлювалися б особливості політики Московського царства та Російської імперії щодо тюркських та угро-фінських народів. Переважають серед них якраз такі ті, котрі належать перу представників двох означених держав, а також республік колишнього СРСР. Головно ж у цих розвідках подано образ Росії як такого собі «рятівника», «провідної зірки» для етносів, котрі нібито не були здатні самостійно розвиватися й формувати власну державність. Асиміляційні заходи, що стали об'єктом пильної уваги автора рядків, подано як такі, що спрямовані лише на «спонукання до послуху» тюрків та угро-фінів, котрі посміли «ослухатися» своїх «рятівників». Отже, постає гостра потреба в заповненні вакууму в історіографії, котрий утворився через відсутність неупереджених досліджень із цієї тематики.

Мета статті. Виходячи з вищевикладеного, метою пропонованої статті автор визначає встановлення тих інструментів російської експансіоністської політики щодо тюркських

та угро-фінських народів, котрі протягом тривалого часу систематично сприяли їхній національній асиміляції. Хронологічні межі дослідження – остання чверть XV – середина XIX ст. ст. – охоплюють початковий і кінцевий моменти завойовницької діяльності спочатку Московського царства, а потім і Російської імперії щодо державних утворень тюрків та угро-фінів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливу роль у підкоренні тюрків та угро-фінів, як й інших народів, відіграло християнство як один із найголовніших інструментів російського експансіонізму. Так, у 1626 р. засноване православне архієпископство в Тобольську. Офіційно причиною його створення називали розпусну й безладну поведінку російських торговців і військовослужбовців, які оселилися в Сибіру [1, с. 302]. Крім цього, росіяни звинувачували їх в аморальності, через те що вони виманювали незаміжніх жінок із Росії до Сибіру й там продавали як невільниць. Окрім цих офіційно проголошених приводів до християнізації завойованих територій, на практиці монастирі були власниками землі та негласно займалися її розподілом серед місцевих селян як посередники московського царя. Також священники залучалися до збору докладних відомостей про побут, культуру й соціально-економічний лад народів, які проживають у межах їхніх приходів. Очоловані ними монастирі офіційно були звільнені від низки тих феодальних повинностей, які належало відбувати всім російським церковним установам.

На декларативному рівні прийняття християнства було добровільним. Більше того, згідно з царським указом 1655 р., народи Приамур'я були звільнені від прийняття християнства. У грамоті Івана Грозного ногайському князю Ізмаїлу 1563 року у відповідь на його погрози ввести в Московське царство війська через примуси татарського населення до прийняття християнства зазначено: «А у нас у книгах селянських писано: ніколи не дозволено силою приводити до нашої віри, але хто яку віру захоче, той таку віру й вірує. А тому бог судить у майбутньому віці, хто вірує право або неправу, а людині того судити не дано» [2]. Апелюючи до концепції «Москва – Третій Рим», згадаємо, що московський цар мав статус богообраного й був нібито уповноваженим на втілення божої волі в земному житті. У зв'язку з цим прихований сенс грамоти Грозного якраз і полягав у тому, що московський цар мав право одноосібно приймати рішення щодо навернення до християнства тих чи інших народів. Запобігши вторгненню Ногайської Орди, цар тим самим повністю собі розв'язав руки у справі християнізації тюрків та угро-фінів. Так, наприклад, уже за часів Російської імперії мав місце випадок, коли указом імператриці Анни від 1 серпня 1740 року прийнято рішення відправити до Ревельського гарнізону для «вмовляння до святого хрещення мордві й чуваш священників двох або трьох».

Найчастіше такі урядові акції зустрічали жорстку відсіч місцевого населення, про що свідчать архівні документи: «Та він же (чернець Матвій – *авт.*) хрестив мордві 15 душ із дружинами й із дітьми, а інша мордва хоче хреститися. А хто з мордві не хрещений – і вони їм (монахам) чинять шкоду велику та хочуть церкву осквернити й монастир розорити та їх вигнати, коней крадуть і пасіку із бджолами спалили» [2]. Такі випадки не були поодинокими, тому уряд змушений був уживати заходів для деескалації конфлікту. На перших порах місцеве населення було вирішено зацікавити пільгами в разі добровільного прийняття ними християнства. Так, наприклад,

«Грамота (царська – *авт.*) Ядринському воєводі Л.Г. Єфим'єву про хрещення татар, мордві і чемерисів (марі)» від 15 лютого 1681 р. передбачала такого роду пільги: «А для того хрещення, замість нашого великого государя, платні їм, новохрещеним мурзам і татарам і всяким служивого чину людям, у нашій великого государя службі давати пільги на шість років, а яшаним людям у ясаку, і в усяких податях, у платежі пільги на шість років же. А нашого великого государя грошової платні, і соболів, і сукон за хрещення не давати» [2]. Ці заходи схожі з тією політикою, яку проводили арабські завойовники у своїх нових володіннях. Однак монголо-татари, які мали звичай переймати кращі досягнення завойованих країн, після завоювання Арабського Халіфату в 1258 р. відмовилися запозичувати такі політичні традиції. Росіяни ж мали на меті не просто підкорення тих чи інших етносів, а і їх асиміляцію з подальшим створенням «великого російського народу». Цей факт якраз і змушував самодержавство вживати вказаних заходів, а в подальшому й відверто каральних.

Особливості проведення політики християнізації тюрків та угро-фінів визначалися специфічним ставленням влади до них як до недостатньо розвинених, безграмотних, «темних» народів. Свідчення тому – спогади сучасника цих подій, російського економіста І. Посошкова, викладені в його трактаті «Заповіт батьківський»: «А якщо трапляється чуваша або черемиси, ті – від мордві жорстокіші й наполегливіші, і до віри поступливості такої не мають. І так як вони безграмотні ж, то не можна пресвітерам не вчити їх мови, позаяк від упертості своєї не хочуть російської мови переймати; і якщо яке село й наказне їм трапиться, то вони говорять через перекладача, а жіноцтво там і жодного слова російською не знає» [3]. Як бачимо, ніякої роз'яснювальної роботи напередодні хрещення влади не вважали за потрібне проводити. Описана інтерпретація подібна до ситуації в Західній Європі періоду раннього Середньовіччя, коли за допомогою католицької релігії там формувалася «дух покровительства»: віра позиціонувалася не як справжній духовний зв'язок із Всевишнім, а як застосований владою засіб для залякування зовсім неосвіченого населення й утримання його в страху. Однак історія свідчить про те, що з утратою позицій церкви в суспільстві цей «дух» зник сам собою, влада перестала бути в очах народу недоторканим абсолютом, у зв'язку з чим Європою прокотилася хвиля подій, названих буржуазними революціями.

Розуміючи таку можливість розвитку подій, російські монархи докладали чимало зусиль, щоб і далі не давати тюркам та угро-фінам широких можливостей для розвитку культури й підвищення рівня освіченості. Про це свідчать спогади царського генерала М. Щербатова, викладені ним у книзі «Статистика в міркуванні Росії» (1776–1777 рр.): «Чуваші, черемиси, мордва й вотяки, усі народи, які населяють Казанську губернію, були перш занурені в морок ідолопоклонства, і хоч скільки умовляннями, а більш силою і схилени прийняти християнський закон, але звернення їх є таке, яке може мимоволі бути, тобто вони залишаються в нутрі й раніше ідолопоклонники. Та й бути їм інакше не можна, бо духовної російський чин, відступаючи від правил пріоритетні церкви, не брав праці їх спершу вивчити, нижче знають їхню мову, до них проповідників направляти» [3]. Стає очевидним, що більш ніж за 200 років російської присутності в середньоазіатському регіоні ситуація з розвитком етносів, що його населяють, лише погіршувалася,

усупереч нескінченним деклараціям самодержавних чиновників про «прогресивне» значення приєднання цього краю для його подальшого життя.

Християнізація мордві поряд з іншими тюркськими й угро-фінськими племенами також супроводжувалася і юридично. Зокрема, було нормативно закріплено розподіл місцевого населення на новохрещенців та іновірців, а також низку привілеїв для представників першої категорії. Зокрема, їм на пільгових умовах надавалися землі. Однак подаровані мордві землі часто захоплювалися поміщиками, а в результаті захищалися ними й оформлялися документально як приватна власність. Такими були перші кроки до поступової ліквідації традиційних земельних відносин у мордві, яка до 1692 р. була остаточно завершена. На відміну від чувашів, вони не в змозі були підняти заколот, оскільки методично й плановірно за допомогою насильства та його юридичного підкріплення були позбавлені всіляких можливостей здійснювати своє національне самоврядування через діяльність селянських общин.

Особливу групу заходів впливу на тюркські й угро-фінські народи з метою їх асиміляції становили юридичні інструменти. Найбільш яскравими були приписи, що відображали правове становище «країни приволзьких угорців» – мордві – як одного з найбільш бунтівних народів [4]. На перших порах для упокорення мордві застосовувалися суто окупантські методи: «А яких де, государ, сіл мордва з твоїми, великого государя, ратними людьми билися й із бою в тих же селах перепоховати, і він, думний дворянин і воєвода, велів ті села спалити, і злодійських де, государ, людей багато в тих селах згоріло». Однак із часом стала очевидною їх неефективність, що спонукало уряд до вжиття менш реакційних, але водночас більш кардинальних заходів. Передусім для найбільш пильного контролю життєдіяльності цього непокірного народу був створений особливий орган – Приказ Казанського Палацу в Москві. Розпорядженнями цієї колегії при царі визначалися особливості судочинства щодо мордві, статус «служивих людей» із їх числа, специфіка діяльності церкви в районах їх проживання, а також особливий порядок подачі мордвою чолобитних царю. Крім названого Приказу, місцеві губернські органи влади також свавільно видавали розпорядження щодо мордовського корінного населення. Крім усього іншого, юридичні норми використовувалися для закріплення колоніального статусу нових територій, у цьому випадку колишніх земель Казанського ханства. Так, наприклад, у 1763 р. царський офіцер підполковник А. Свечин був відряджений у Казанську, Нижегородську й Оренбурзьку губернії «для огляду належних до флоту дубових лісів і гаїв і для розвідування про причини бідності жителів Казанської губернії». За результатами відрядження ним було складено «Екстракт», у якому зазначено таке: «А просити в людних місцях по бідності своїй не в змозі, відаючи, що без грошей ніякого задоволення знайти не можуть. Чому, упавши в знемогу, від своїх земель відставати змушені. А вони, тим користуючись, найбільш посилювалися». Отже, влада створювала ситуацію, у якій мордва змушена була продавати свої землі за безцінь і залишатися за межею бідності.

З огляду на специфіку цілей експансіоністських заходів впливу Росії на тюрків та угро-фінів, варто виділити їх особливості, які конкретно сприяли подальшій асиміляції цих народів і додали їй остаточного характеру. Виходячи з викладеного вище, до таких особливостей можуть бути зараховані:

– різновекторна розвідувальна діяльність на підготовчому етапі з метою виявлення шляхів максимально швидкого й ефективного підкорення цих народів;

– залучення великого кадрового потенціалу з метою здобуття найбільш достовірних даних про народи, які підлягають завоюванню, і території їх проживання;

– застосування наукового підходу в накопиченні відомостей про упокорювані народи для виявлення можливостей стратегічної важливості їх для московської держави: вивчення природних ресурсів, географічного положення, культурних традицій, особливостей побуту, господарювання, характеру відносин з іншими народами й державами, схильності до потрапляння під вплив;

– використання царським урядом здобутих даних для складання експансіоністських планів і їх реалізації, а також з метою формування стратегій для отримання максимальної вигоди приєднаних земель як нових економічних одиниць;

– особлива роль релігійного чинника в підкоренні народів, що виявилася у використанні православних монастирів як центрів впливу після примусової християнізації більшості тюркського й угро-фінського населення приєднаних територій;

– розширений набір юридичних важелів впливу на підкорені народи шляхом, з одного боку, надання спрощеного порядку здійснення землеволодіння, торгових пільг, реалізації потреб у розвитку національної культури, а з іншого – створення спеціальних наглядових структур і військових формувань для контролю над новими територіями, активного втручання влади в торгівлю, посилення відповідальності за участь у заколотах, запровадження обов'язкового вивчення російської мови й елементів російської культури водночас з обмеженням доступу до освіти;

– цілеспрямований вплив на свідомість представників тюркських та угро-фінських народів для формування образу російського монарха як «рятівника» й недопущення інакомислення в цьому питанні, що проявилось в діяльності місцевих освітніх установ, осіб духовного сану, а також представників місцевої адміністрації;

– спекулятивний виклад історичних реалій з метою формування в населення держави загалом «месіаністського» образу Росії як єдиної можливої «рятівниці» народів, які, з огляду на свої етнічні особливості, нібито є неповноцінними й нездатними створити та зберегти державність самостійно, а також відзначаються низьким рівнем розвитку духовної й матеріальної культури.

Висновки. З викладеного вище очевидно, що загалом застосовані Росією методи підкорення тюркських та угро-фінських народів перебували в рамках її геополітичної парадигми. Водночас цілі, з якими пов'язане оволодіння їх територіями, зумовили ставлення до них не як до самостійних етнополітичних одиниць, а виключно як до об'єктів завоювання. Зважаючи на сказане, уся діяльність російського самодержавства була спрямована на поступову ліквідацію національної ідентичності всіх представників етносів досліджуваних груп. Найбільш значущими в цьому плані були заходи впливу, через які відбулося скасування традиційних систем самоврядування, господарювання й розвитку духовної культури тюрків та угро-фінів. Усі вони супроводжувалися добре спланованою й налагодженою ідеологічною роботою з формування образу Росії як єдиної можливої «рятівника» азійських народів, а також із нав'ю-

вання місцевому населенню міфологем про «благотворний» вплив входження його територій до складу «централізованої російської держави». Державність тюрків та угро-фінів була оголошена спадком Золотої Орди, через що московський цар одноосібно виніс їй «смертний вирок». До особливостей експансіоністської політики Росії щодо тюркських та угро-фінських народів, які сприяли подальшій асиміляції цих народів і додали їй остаточного характеру, можуть бути зараховані такі: різновекторна розвідувальна діяльність на підготовчому етапі; залучення великого кадрового потенціалу з метою здобуття найбільш достовірних даних; застосування наукового підходу в накопиченні відомостей про упокорювані народи для виявлення можливостей стратегічної важливості їх для московської держави; використання царським урядом здобутих даних для складання експансіоністських планів і їх реалізації; особлива роль релігійного чинника в підкоренні народів; розширений набір юридичних важелів впливу на підкорені народи; цілеспрямований вплив на свідомість представників тюркських та угро-фінських народів для формування образу російського монарха як «рятівника»; спекулятивний виклад історичних реалій з метою формування в населення держави загалом «месіаністського» образу Росії як єдино можливої «рятівниці» народів.

Література:

1. Фишер И.Е. Сибирская история. Санкт-Петербург : Типография Академии наук, 1774. 631 с.
2. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Саранск, 1940. Т. I. 433 с.
3. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Мняили – Саранск, 1940. Т. II. 450 с.
4. Гераклитов А. Материалы по истории Мордвы. Москва, Ленинград : Соцэкгиз, 1931. 127 с.

Ivanov O. Means of realization of the Russian expansion towards Turkic and Finno-Ugric peoples (last quarter of XVI – second half of XIX century): historical and legal analysis

Summary. The article highlights the instruments of Russia's expansionist policy towards the Turkic and Finno-Ugric peoples, which for a long time systematically contributed to their national assimilation. Having given the specifics

of the goals of expansionist measures of Russia's influence on the Turks and Finno-Ugric peoples, it is necessary to highlight their features, which specifically contributed to the further assimilation of these peoples and gave it its final character: multi-vector reconnaissance activities at the preparatory stage in order to identify ways to most quickly and effectively conquer these peoples; involving a large human potential in order to obtain the most reliable data on the peoples to be conquered and their territories of residence; application of a scientific approach in the accumulation of information about the subjugated peoples to identify opportunities for their strategic importance for the Moscow state: the study of natural resources, geographical location, cultural traditions, peculiarities of life, management, the nature of relations with other peoples and states; use of the data obtained by the tsarist government for drawing up expansionist plans and their implementation, as well as for the purpose of forming strategies for obtaining the maximum benefit of the annexed lands as new economic units; the special role of the religious factor in the conquest of peoples, which manifested itself in the use of Orthodox monasteries as centers of influence after the forced Christianization of the majority of the Turkic and Finno-Ugric populations of the annexed territories; expanded set of legal levers of influence on the conquered peoples by, on the one hand, providing a simplified procedure for land tenure, trade benefits, meeting the needs of national culture, and on the other – creating special oversight structures and military formations to control new territories, active government intervention in trade, strengthening the responsibility for participating in riots, the introduction of compulsory study of the Russian language and elements of Russian culture while restricting access to education; purposeful influence on the minds of the Turkic and Finno-Ugric peoples to form the image of the Russian monarch as a “savior” and prevent dissent in this matter, which manifested itself in the activities of local educational institutions, clergy, as well as representatives of local administration; speculative presentation of historical realities in order to form in the population of the state as a whole “messianic” image of Russia as the only possible “savior” of peoples who, given their ethnic characteristics, are allegedly inferior and unable to create and maintain statehood independently, as well as low spiritual development and material culture.

Key words: assimilation, politics, expansion, Russian Empire, Turks, Finno-Ugric peoples.